

DE ZANDLOPER

Van het Bestuur

De zomertijd is voorbij en de activiteiten branden los. Op 6 september worden de resultaten van de *archeologische opgravingen in Ede-Zuid* gepresenteerd. Wij verwachten veel belangstelling vanuit Ede-Zuid en kozen daarom voor het zalencentrum ENKA als locatie.

Op 9 september is het *Open Monumenten Dag*, in Ede geconcentreerd rondom Huis Kernhem, met om 10 uur de presentatie van het door de Nederlandse Kastelen Stichting uitgegeven boek over Huis Kernhem. Dan is het boek te koop voor de introductieprijs van € 12,00 (i.p.v. € 14.95).

Het *Historisch Museum Ede* geeft in dit nummer zijn Stand van Zaken weer. Ik verwijs er graag naar (zie pagina 24).

Tot onze vreugde heeft het college van B&W ingestemd met de restauratie van het *Mausoleum*. De planning is er op gericht dat het Mausoleum op 4 mei 2018 in oorspronkelijke luister is hersteld. Heel fijn dat de gemeente hiermee, en met de

verzetsheldenwijk op de Simon-Stevin kazerne, de jaren 40-45 blijvend in ons geheugen grift.

De Vereniging heeft er bij B&W op aangedrongen op de plek van *voormalig tuincentrum Houtman in het Park Kernhem* af te zien van de bouw van een aantal dure woningen. Wij hebben hierbij gewezen op de acte van overdracht van 1970 van het landgoed door de gravin waarin wordt vermeld 'het vertrouwen dat de gemeente het landgoed Kernhem en het Edesche bos tot in lengte van jaren ongerept, in ieder geval onverkaveld, zal bewaren'. Een bericht van het college aan de gemeenteraad geeft ons hoop dat de plannen nog ten goede kunnen worden gekeerd.

Simon van de Pol, voorzitter

Uitgave van de Vereniging Oud Ede jrg 45 nr. 3 - september 2017

Van het bestuur	1
Excursie / lezing	2
Broodzetting in Ede	3
Gelders Arcadië	7
Open Monumentendag	15
Werklozen op de schop	16
Historisch Museum Ede	24
Pak maar een doos: Permar	26
Ik was er niet bij	29
De naam Kernhem	32
Raadsel: Chasselay	34
Colofon	36

Excursie naar Veluws Museum Hagedoorns Plaatse

De jaarlijkse excursie van de Vereniging Oud Ede wordt gehouden op **donderdag 28 september**.

We gaan naar *Hagedoorns Plaatse* in Epe, een streekmuseum, bestaande uit een boerderij, een bijenstal en een kapschuur met exposities. In de kelder is het 'open depot'. We krijgen een rondleiding door de boerderij en over het erf en een kopje thee/koffie met ... Zie www.hagedoornsplaatse.nl.

Het programma in het Museum loopt van 13:30 uur tot ongeveer 16:00 uur. Vertrek uit Ede om 12:30 uur bij de bushalte aan de Telefoonweg in Ede bij Station Ede Centrum.

De Vereniging Oud Ede betaalt een deel van de kosten, maar we moeten een eigen bijdrage van € 10 per persoon vragen. Partners of introducees zijn van harte welkom. De bijdrage moet u in de bus met gepast geld betalen. Voor leden en introducees met een (geldige) Museumkaart is de excursie gratis.

In de bus is plaats voor 50 personen; bij overtekening geldt de volgorde van aanmelding. Vooraf aanmelden voor de excursie is noodzakelijk. Dat kan met een e-mail naar oudede.nl@gmail.com of een briefje naar: Vereniging Oud Ede, Postbus 8293; 6710 AG Ede. *Opgeven tot uiterlijk 1 september.*

Lezing opgravingen Park Reehorst

Lezing door Eric Norde, projectleider van RAAP, woensdag 6 september, 20.00 uur in Zalencentrum ENKA, Doctor Hartogsweg 58.

De Vereniging Oud Ede organiseert i.s.m. de AWN en de gemeente Ede een lezing met de uitkomsten van de opgravingen op Sportpark Oranje. In verband met nieuwbouwplannen op het voormalige Sportpark Oranje in Ede is onderzoek gedaan naar sporen van bewoning uit vroeger tijden. Tijdens de opgravingen werden de resten van 18 boerderijen uit de IJzertijd (ca. 250 voor Chr.), meer dan 50 opslagplaatsen voor graan en een klein grafveld gevonden. Langs de Diedenweg zijn de resten van 6 grote boerderijen uit de Middeleeuwen (1000 na Chr.) ontdekt, samen met grote hooimijten, houten waterputten en misschien wel de oudste schaapskooi van Ede.

Ook zal het rapport van het onderzoek aan de Diedenweg nrs. 1 en 3 worden gepresenteerd. Bij de archeologische begeleiding van het uitgraven van de bouwput in 2004 werden een waterput en delen van boerderijen uit de 12e eeuw aangetroffen.

Wij verwachten veel belangstelling voor de lezing. Geef u daarom tijdig op bij: secretarisvoe@gmail.com met vermelding van "Reehorst" en het aantal personen.

Broodzetting in Ede in de 19e eeuw

Joyce van den Berg

Aan het begin van de 19e eeuw stegen de graanprijzen en daarmee ook de prijs van het belangrijkste volksvoedsel, het brood. Bovendien was men niet altijd tevreden over de kwaliteit. Bakkers knoeiden nog wel eens met het gewicht en de samenstelling van het deeg en voegden er zaken aan toe als zemelen, grind, andere meelsoorten of peulvruchten om het brood te verzwaren. Om hier wat aan te doen besloot de overheid prijs en gewicht van het brood wettelijk vast te leggen, de zogenaamde *broodzetting*.

Dat de overheid zich met de broodprijs bemoeide, was niet nieuw. Ook in de tijd van de gilden werd de broodprijs soms door de overheid aan een maximum gebonden. De gilden bepaalden hoeveel bakkers in een plaats hun beroep mochten uitoefenen. Deze bakkers hadden daarmee een monopoliepositie, wat de concurrentie en dus de prijs niet ten goede kwam.

In het tijdvak na de Franse Revolutie (1789) werden de gilden overal afgeschaft, maar ten tijde van de regering van Lodewijk Napoleon (1806-1810) was het kenmerkend nodig een wet uit te vaardigen om de broodprijs aan banden te leggen en de kwaliteit van het brood te waarborgen. In meerdere Nederlandse steden werd deze wet van kracht.

Het oudste document betreffende de broodzetting in het Edese archief dateert van 19 november 1817.

Hierin wordt besloten dat Ede zich ter vaststelling van de broodprijs zal richten op de Arnhemse, en Gelders Veenendaal op de Amersfoortse markt. Op

N ^o .	GEMEENTE EDE.	
Brood-zetting.		
<i>Wied f. 11. -</i> <i>Brood 2.03</i>	Alle Bakkers of Slijters van Brood, zullen gehouden zijn te bakken en te verkoopen:	
<i>13.03.</i>	Een Roggenbrood van zuiver Roggemeel 6 Ned. ponden . . . f	» 54.
<i>Deeg 18.60</i>	Een witte Weg of Weitebrood van 28 Ned. loot	» 10
<i>Brood 58.</i>	Een Fransch of Floersbrood van 16 Ned. loot	» 10
<i>4.18⁵</i>	En van alle mindere prijzen het gewigt naar proportie als voren.	
	Ede, den 21 Aug. 1841	
	Het plaatselyk Bestuur,	
	<i>[Handwritten signature]</i>	
	<i>[Handwritten flourish]</i>	
Dit Bijzet op eene Zigtbare plaats in de Winkel op te hangen.		

Figuur 1 - Gemeente Ede: Broodzetting 21 augustus 1841

30 oktober 1818 volgt een reglement, uitgaande van het schoutambt Ede, met regels voor prijs, gewicht en samenstelling van verschillende soorten brood, waaraan de bakkers zich voortaan moeten houden. De prijs van het brood zal worden bepaald door de plaatselijke overheid en afgeleid worden van de

marktprijs van de verschillende gebruikte graansoorten. Ede, Bennekom en Otterlo zullen zich richten naar de marktprijs in Arnhem, terwijl Lunteren en Gelders Veenendaal zich zullen richten naar de marktprijzen van Amersfoort. De broodprijzen zullen door het bestuur van het schoutambt zowel aan de burgers als aan de bakkers bekendgemaakt worden. De bakkers moeten de biljetten met de vastgestelde broodprijs op een goed zichtbare plaats in hun winkel ophangen (zie figuur 1). Deze regels gelden zowel voor rogge- als voor tarwebrood, waarbij zuiver rogge- of tarwemeel moet worden gebruikt zonder bijmenging van enig ander meel, zemelen of grind. Tevens moet het brood worden gemerkt met een persoonlijk merk of stempel van de betreffende bakker. Het roggebrood dient een gewicht te hebben van 12, 6 of 3 pond Amsterdams gewicht. Gewicht en prijs van het tarwebrood zullen door het bestuur worden vastgesteld. In de praktijk komt het erop neer dat de prijs van het roggebrood fluctueert met de prijs van de rogge, terwijl het wittebrood en ook het Franse vloerbrood een constante prijs vertonen, maar variëren in gewicht.

Het ambtsbestuur zal toezien op naleving van deze regels en op gezette tijden gewicht en samenstelling van het brood controleren. Iedere bakker is verplicht in zijn winkel een weegschaal met twee koperen of houten schalen te hebben plus de nodige geijkte gewichten, zodat het brood kan worden gecontroleerd. Overtreding wordt gestraft met inbeslagname van het brood en een boete van 6 gulden. Het geconfisqueerde brood zal aan de armen worden uitgedeeld. De broodrijders – de slijters van het brood – moeten zich eveneens aan deze regels houden.

Maximumprijs

Ook de rijksoverheid gaat zich met de broodzetting bemoeien. Op 25 januari 1826 verschijnt in het Staatsblad een Besluit van Koning Willem I waarin deze verordonneert dat er een maximumprijs moet komen voor die soorten brood die als voornaamste en dagelijks voedsel voor de bevolking dienen. De prijs van het brood moet op een eerlijke manier tot stand worden gebracht, waarbij een aantal variabele en een aantal vaste kosten in rekening zullen worden gebracht.

Factoren voor de berekening van de vaste kosten:

1. het aantal ponden brood dat uit een mud graan gebakken kan worden;
2. de kosten om dit graan tot brood te verwerken;
3. een billijke winst voor de bakker.

Tot de variabele kosten behoren:

1. de prijs van het graan;
2. de landelijke en plaatselijke belastingen op het gemaal.

Al gauw blijken in den lande grote verschillen te bestaan in de door gemeenten

opgegeven prijs van rogge: van 4½ cent tot 8 cent, en voor gebuild meel van 15½ cent tot 27 en zelfs 34 cent. Voorgerekend wordt dat een gezin dat dagelijks 2½ pond brood eet dat 1/5 cent te duur is, per jaar *f* 3,65 verliest, hetgeen meer is dan het gezin aan belasting wordt opgelegd!

Het bestuur van de gemeente Ede stelt een commissie in om tot een billijke broodprijs te komen. De prijs voor een pond brood wordt bepaald door bij de prijs van een mud graan de vaste kosten op te tellen en daarna het eindbedrag te delen door het uit deze mud verkregen aantal ponden brood (zie figuur 2). De vaste kosten verschillen per broodsoort. Om bijvoorbeeld een mud rogge tot brood te verwerken bedraagt het maalloon *f* 0,30. Het bakken (brandstof als eikenkwazen, takkenbossen of heide) kost *f* 0,20.

N°. 3.

UITKOMST van een baksel BROOD, gedaan den
14^e Februarij 1825, met graan van het gewas van 1824.

WIT BROOD.

Een mud tarwe, op de markt aangekocht, heeft gekost.....	<i>f</i> 5	40
Belasting op het maal.....	1	95
Maalloon.....	«	47
Brouwerijgist.....	«	18
Zout.....	«	07
Hout.....	«	55
Arbeids- of knechtloon.....	«	42
	TOTAAL	<i>f</i> 8 82
<i>Afzetellen,</i>		
De waarde der zemelen.....	0.21	
van het kost.....	0.45	« 81
van de houtskool.....	0.17	
	BLIJFT	<i>f</i> 8 01
Bovengemeld mud tarwe woog.....	78,5	ponden.
<i>Hetzelve heeft verloren,</i>		
Door de verstuiving bij het malen.....	0.10	} 21 «
Door het bulken, aan { zemelen.....	7.10	
{ kort.....	12.10	
Blijft aan bloemmel.....	57,5	ponden.
Hetzelve heeft 75,5 <i>fl</i> brood opgeleverd: dus komt het Nederlandsche pond te staan op <i>f</i> 0.10 <i>fl</i> cents.		
Volgens het vorenstaande, zouden 100 <i>fl</i> meel <i>bruto</i> 96,5 <i>fl</i> wit brood opleveren.		

Figuur 2 - Verslag van een proefbaksel witbrood ter vaststelling van de broodprijis

Overige ingrediënten, zoals zout en gist: *f* 0,30. De bakker komt voor zijn werk een winst toe van *f* 1,-. Dit brengt het totaal van de vaste kosten voor verwerking van een mud rogge tot brood volgens de berekening op *f* 1,60 (ik zou denken *f* 1,80 - jb). De vaste kosten voor het wittebrood en het Franse vloerbrood komen aanmerkelijk hoger uit: resp. *f* 3,- en *f* 5,60. Voor het Franse vloerbrood wordt nog opgemerkt dat *f* 1,20 moet worden afgetrokken wegens de waarde van het residu: zemelen en houtskool, zodat de zuivere kosten voor deze broodsoort *f* 4,40 bedragen. De prijs van het Franse brood is zo hoog, doordat hierin veel gist en ook melk, eieren en olie worden verwerkt om een mooi groot en luchtig brood te krijgen. Dit brengt de kosten van de ingrediënten op *f* 2,20. Daarbij

kent de commissie aan de bakker *f* 2,- winst toe.

Deze hogere prijs – hoger dan in de steden - wordt in verband gebracht met het feit dat het luxebrood bijna altijd aan huis bezorgd wordt en op het platteland de afstanden voor de bezorging veel langer zijn. Bovendien wordt op het platteland minder van dit duurdere brood gegeten, zodat de bakker zijn oven moet stoken voor een veel kleinere hoeveelheid brood. Als hem hiervoor geen grotere winst

wordt toegekend, bestaat de kans dat hij deze soort brood helemaal niet meer wil bakken.

Registratie

Alle bakkers en broodrijders moeten voortaan worden geregistreerd. In Ede treffen we een lijst uit 1856 aan met daarop voor Ede 7 broodbakkers en 3 broodrijders, Bennekom: 3 broodbakkers, Lunteren: 3 broodbakkers en 4 broodrijders, Otterlo: 4 bakkers en 2 broodrijders en Gelders Veenendaal: 7 broodbakkers. Ook de broodstempels die iedere bakker moet voeren, worden bij de gemeente officieel bijgehouden (zie figuur 3).

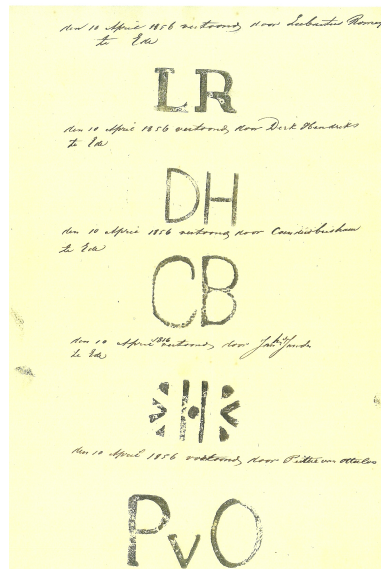
Op 17 maart 1828 wordt in Ede een schrijven van de gouverneur van de provincie Gelderland ontvangen, waarin deze de steden in Gelderland aangeeft waar de broodprijzen zullen worden vastgesteld en waarin hij opsomt welke gemeenten zich naar de prijzen van een bepaalde stad moeten richten. Ede en Barneveld komen onder Wageningen. Bennekom, Otterlo, Lunteren en Gelders Veenendaal worden niet apart genoemd en vallen dus waarschijnlijk met het hele schoutambt Ede eveneens onder Wageningen.

Volgens de bewaard gebleven biljetten van de broodzettingen van de jaren 1839-1861 ligt de prijs van het roggebrood van 6 pond tussen de f 0,47 en f 1,08 (juni 1847). De prijs voor het tarwebrood en het vloerbrood blijft constant op f 0,10, maar het gewicht fluctueert tussen de 22 en 44 Nederlandse lood voor het tarwebrood en 21 en 42 Nederlandse lood voor het Franse vloerbrood (volgens Wikipedia was een Nederlandse lood oorspronkelijk 15 gram, maar na invoering van het metrieke stelsel in 1816 werd er meestal een gewicht van 10 gram mee aangeduid).

Na 1861 komen wij in Ede geen biljetten voor de broodzetting meer tegen. Landelijk is deze in 1860 afgeschaft. In België, waar de broodzetting onder koning Willem I eveneens was ingevoerd, werd dit systeem in de meeste steden al in 1830 verlaten. Men was tot de conclusie gekomen dat vrije concurrentie het goedkoopste en beste brood opleverde.

Bronnen

- GAE Oud archief 361, 393 en 2313-2316;
- De Gids jrg. 12 (1848) Broodzetting;
- Delpher: Koninklijke Courant 27 januari 1807.

Figuur 3 - Broodstempels

Van buitenplaats naar zomerhuisje

Hoe Gelders Arcadië steeds meer tijdelijke bewoners kreeg

Janny Bloembergen-Lukkes

Even er tussen uit. Op vrijdag trekt een deel van de bevolking de deur achter zich dicht en gaat op weg naar de stacaravan of het huisje op de Veluwe. In de 17^e eeuw was dit in Gelderland alleen voor de allerrijksten weggelegd: zij bezaten een buiten in de Velwezoom. Nu zijn ook de west- en noordkant van de Veluwe omzoomd door recreatiewoningen. Een aantal landgoederen is getransformeerd in een attractiepark. Er kwamen zwembaden, campings, vakantieparken. Het zorgde voor ontspanning én spanning. In deze bijdrage wordt ingegaan op de democratisering van het bezit van een buiten/zomerhuis, een ontwikkeling die onderdeel is van de geschiedenis van de vrijetijdsbesteding op de Veluwe.

Het ontstaan van Gelders Arcadië

Na het verlies van hun defensieve functie kreeg halverwege de 17^e eeuw een aantal kastelen in de Velwezoom een nieuwe functie. Veel van de adellijke eigenaren bekleedden belangrijke bestuursfuncties in Arnhem en verbleven vaak in de stad. Zij lieten hun kasteel verbouwen tot een luxueuze buitenplaats. Bekende voorbeelden zijn Biljoen, Middachten en Rosendael. Biljoen werd als een van de eerste omgetoverd tot lustoord. Na zijn 'Grand tour' liet baron Spaen, geïnspireerd door

Afbeelding 1 - Grote zaal op de verdieping met stucwerk wanden en plafond (1780-1782), kasteel Biljoen, Velp

Afb. 2 - Grote waterval (1826) op landgoed Sonsbeek, Arnhem. Bron: Michiel Buijse 2013, flickr.com

kasteeltuinen her-schappen in landschapsparken, waarbij inventief gebruik werd gemaakt van de aanwezige sprengen en beken in de Veluwezoom. Deze waren aangelegd om papiermolens en later wasserijen aan te drijven. Door de afname van het economisch belang van de molens, werd het mogelijk de beken en de hoogteverschillen, nodig voor de molens, in te zetten voor de verfraaiing van het park. Zo legde de tuinarchitect J.G. Michael al aan het einde van de 18^e eeuw op Biljoen een metershoge waterval aan. J.D. Zocher jr., C.E.A. Peltzold en L. Springer volgden in de eeuw daarop zijn voorbeeld. Een deel van de molens werd ingezet voor een constante aanvoer van water voor de cascades en vijvers. De Grote Waterval op Sonsbeek bij Arnhem – in 1826 aangelegd voor 70.000 gulden en opgetrokken uit grote zwerfkeien – werd aan het eind van de 19^e eeuw een ware toeristische attractie (afb. 2). Bezoekers konden zich in dit ‘Klein Zwitserland’ op de foto laten zetten. De aanwezigheid van stromend water op de landgoederen bood meer mogelijkheden. Op kasteel Rosendaal bij Velp zijn de bedriegertjes nog steeds een bron voor veel waterpret.

De nieuwe landschapsparken trekken bezoekers

De economische en maatschappelijke veranderingen in de 19^e eeuw zorgden voor sociale mobiliteit en opkomst van een nieuwe groep welgestelde burgers. De Veluwe werd, mede door de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Arnhem, voor hen een aantrekkelijk en betaalbaar gebied om de zomer door te brengen. Soms werd werk en vertier gecombineerd. Zo kochten J.C. Spakler en H.J. Backer de landgoederen ‘Hoegh en Laegh Oerspronck’ bij Oosterbeek en richtten er een suikerfabriek op. Backer liet op de Lage Oorsprong in 1814 een landhuis bouwen, omringd door een landschapspark met beken en cascades. Evenals het park bij het landgoed Biljoen en Beekhuizen werd het park opengesteld voor wandelaars, een initiatief dat door meer eigenaars van buitens zou worden gedeeld.

Al in 1820 voorzag Is. A. Nijhoff in een wandelgids: *Geldersch Arkadia, of Wandeling over Biljoen en Beekhuizen*. Nijhoff, boekhandelaar-uitgever in Arnhem

alsook eerste provinciale archivaris in Nederland, wijdde zich aan de Gelderse geschiedenis. De publicatie van de wandelgids paste in de trend die aan het eind van de 18^e eeuw ontstond. Omdat Nederland langzaam meer een culturele eenheid werd, werd de wens om over andere delen van het land te lezen gestimuleerd. Wellicht dat Nijhoff geïnspireerd was door de driedelige uitgave *Hollands Arkadia of Wandelingen in de omstreken van Haarlem* uit 1804 en 1805 van de boekverkoper-uitgever A. Loosjes Pzn.

De wandelgidsen markeren ook het begin van een nieuwe vorm van vrijetijdsbesteding. In 1832 kon de wandelaar op de Lage Oorsprong in het tuinhuis een ‘verversing’ bestellen. In 1852 kreeg, op het naastgelegen landgoed de Westerbouwing, de pachter toestemming van de eigenaar in de theekoepel de bezoekers ‘een natje en een droogje’ aan te bieden. Nadat Backer dit landgoed in 1876 had aangekocht, liet hij er een restaurant en een warande aanleggen. Het was de start van wat in het begin van de 20^e eeuw uitgroeide tot een van de eerste nationaal bekende attractieparken, de Westerbouwing. Hoog gelegen op de rand van het Veluwe-massief had (en heeft) de bezoeker een magistraal uitzicht over de Neder-Rijn en de Betuwe. Vanuit Arnhem zorgde een reguliere bootverbinding voor de aanvoer van dagjesmensen.

Langer dan één dagje eropuit kon het overgrote deel van de bevolking zich niet veroorloven. Toch verrezen vanaf het einde van de 19e eeuw tussen Wageningen en Rheden tal van nieuwe buitens en zomerhuizen. Wel zijn ze kleiner in bouwvolume en perceeloppervlakte, betaalbaar voor mensen met een kleinere, maar nog steeds goed gevulde beurs. Vaak werd gekozen voor een ambachtelijke bouwstijl, passend bij de opkomende natuurbeleving. Het weerspiegelde ook de grotere actieradius van deze klasse, die op vakantie ging naar de Alpen of ergens in Europa aan zee. Vanaf 1880 werd de chaletstijl populair, gebaseerd op de Zwitserse traditionele bouwstijl. Aan het begin van de 20^e eeuw kwam de cottigestijl in zwang, daarna onder andere de zogenoemde Gooise landhuisstijl. Ook de tuinaanleg veranderde. Een deel van de eigenaren streefde ernaar de tuin meer onderdeel van het omringende platteland te laten worden. Wat bleef was de behoefte de stad te ontvluchten om in de natuur tot rust te komen.

De natuur als inspiratiebron en heemeester

De natuurbeleving, het veelal geromantiseerde simpele leven op het platteland, trok ook kunstenaars naar de Veluwe. De schrijver Jan Kneppelhout, beter bekend onder zijn pseudoniem Klikspan, kocht in 1847 het landgoed De Hemelsche Berg bij Oosterbeek. Hij bood het schildersechtpaar Bilders onderdak in de ‘Villa Rosenhage’. Bilders, geïnspireerd door schilders van Barbizon, verzamelde een groep schilders om zich heen die in de omgeving van Oosterbeek en Wolfheze en plein air de constante veranderingen qua licht en atmosfeer in de natuur op het doek probeerde vast te leggen (afb. 3). Het was het begin van een van de oudste kunstenaarskolonies in Nederland, de Oosterbeekse School, met onder anderen

Afb. 3 - Gerard Bilders, Weiland bij Oosterbeek, 1860, olieverf op doek, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. SK-A-2298

Paul Gabriël, Anton Mauve, Jacob, Matthijs en Willem Maris. Tegen 1870 waren de meeste leden naar Den Haag verhuisd, waar zij de Haagse School vormden. De schrijver en psychiater Frederik van Eeden zag de natuur als dé remedie voor neurosen, het gevolg van het stressvolle leven in de moderne stad. In 1898 startte hij bij Bussum zijn landbouwkolonie 'Walden', vernoemd naar de titel van het boek uit 1854 van Henry David Thoreau. Door in 'communistisch verband' dicht bij de natuur in een gemeenschap te wonen en te werken, ver van de drukte en verdorvenheid van de stad, hoopte Van Eeden dat de mens weer in harmonie zou geraken met zichzelf en zijn medemens. Van Eeden stond niet alleen in zijn hoge verwachtingen van de helende werking van de natuur. Langs de Veluwezoom werden aan het einde van de eeuw tal van herstellingsoorden opgericht voor dames én heren die leden aan neurasthenie.

Ook de vakantieganger zou een verblijf in de natuur goed doen. Zo vermeldde de Bennekomse VVV in haar Wandelgids uit 1922:

'Geen bijzonderheden zal ons dorp u evenwel bieden, geen vermaardheid, die toeristen trekt, daarentegen is het een plekje met stille bekoering, een oord bij uitnemendheid voor hen, die 't stadsrumoer en voortgejaag moede, hun vakantie in volstreekte rust willen doorbrengen. De avond, als stil het landvolk naar huis keert,

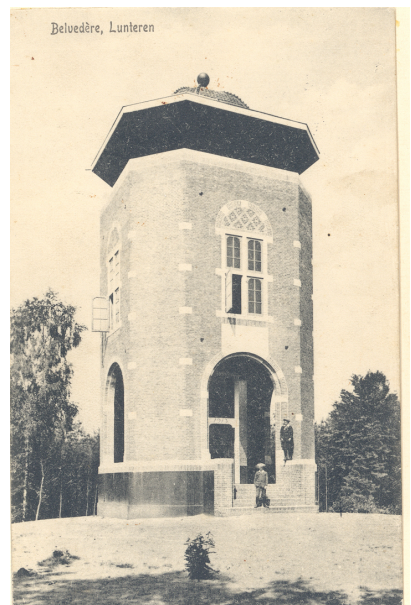
zal u het eenvoudige landleven openbaren, en eene openbaring zal u zijn de schrille tegenstelling: het geweldige leven, dat dag aan dag alles van u eischte, en waaruit ge u thans hebt losgerukt, en 't stille voortgaan, waarin u nog eens tijd gegeven wordt, al uwe aandacht te wijden aan de schoonheid der natuur en haar milde gaven.'

Vakantiehuis, museum, nationaal park

Aan het eind van de 19^e eeuw werd de westkant van de Veluwe ontsloten. Door de verbeteringen in de infrastructuur kwamen hier ook de eerste buitenhuizen en zomerverblijven. De Veluwe ontwikkelde zich tot een van de meest geliefde recreatiegebieden van Nederland, mede als gevolg van de grote verandering die het gebied onderging. In de loop van de negentiende eeuw waren al de uitgestrekte heidevelden en zandverstuivingen in cultuur gebracht. De verkoop van de domein- gronden en de opheffing van de marken bood goede investeringsmogelijkheden door grote gebieden te bebossen met voor deze arme gronden geschikte dennen en Douglassparren, vanaf 1913 gewild als stuthout voor de mijnen in Limburg. Het beschikbaar komen van de gronden bood ook de mogelijkheid een landgoed, een landhuis, of wat bescheidener een zomerhuis of klein vakantiehuisje te realiseren. Zo liet de Lunterse notaris Van der Ham in 1913 op een deel van de door hem gekochte markegronden een wandelbos en een stenen koepel – in 1916 vervangen door een belvédère, die later werd aangevuld met twee bouwlagen tot uitzichttoren (afb. 4) – aanleggen. Hij ontwierp een bos vol slingerpaden, in een ludiek patroon van twijgen met bladeren.

De landelijk meest bekende 20e-eeuwse buitenplaats op de Veluwe is wellicht het Sint Hubertus Jachtslot, gebouwd door H.P. Berlage in opdracht van het echtpaar Kröller-Müller en opgeleverd in 1920. Het is een gebouw dat qua aanzicht, volume en inrichting de concurrentie aan kon met de grote buitens uit de 17^e eeuw (afb. 5). Overigens verwierf het echtpaar al sinds 1909 landgoederen op de Veluwe, bedoeld om er te jagen en paard te rijden alsook voor het nodige prestige.

Als eerste kochten ze De Harscamp, een landgoed van 400 hectare. Het bestaande herenhuis lieten ze door Berlage verbouwen tot ienstwoning voor hun rentmeester. Berlage ontdeed het huis van de bovenverdieping met trapgevels, pannendak en dakkapellen en verving dit door een rieten kap (afb. 6). Zo kreeg het huis meer een landelijke uitstraling passend in de agrarische omgeving. Voor eigen gebruik lieten Hélène en Anthony Kröller-Müller een van de boerderijen op het

Afb. 4 - Uitzichttoren boven het Lunterse Buurtbos

Afb. 5 - H.P. Berlage, Sint Hubertusslot, 1915-1920, Otterlo

landgoed verbouwen tot een vakantiehuisje. In de grote woonkamer kon een open vuur gestookt worden, waarboven, als verwijzing naar het boerenbestaan op de Veluwe, een forse koperen ketel hing. Deze keuze illustreert goed wat Montijn ‘het verlangen naar landelijkheid’ noemt. Uiteindelijk realiseerde het echtpaar op de Veluwe het grootste particuliere landgoed in Nederland. Alleen de Kroondomeinen waren omvangrijker. Het doel van Hélène Kröller was op het landgoed een museum voor haar omvangrijke kunstcollectie te realiseren. De financiële problemen van de firma Müller & Co in de jaren twintig zorgden ervoor dat de kunstcollectie werd overgedragen aan de Nederlandse Staat en het landgoed in 1935 werd overgenomen door de Stichting Het Nationaal Park De Hoge Veluwe. In 1931 was het park in de zomer al opengesteld, waartoe wandelroutes waren uitgezet, inclusief wandelgidsje. Dorstige bezoekers konden zich laven in het theehuis Oud-Reemst of bij de koffiewagen bij De Pampel.

Afb. 6 - H.P. Berlage, Huize Harskamp, in 1913 ‘onthoofd’ en voorzien van een rieten kap

Van landhuis naar zomerhuisje

De groeiende populariteit van de westkant van de Veluwe betrof ook Lunteren. Zo liet A. Waller, oud-directeur van de Nederlandse kunstmestfabriek, er in 1916 een vakantiehuis bouwen. Ook hij koos voor een ontwerp dat qua architectuur en tuinaanleg goed aansloot bij de agrarische bouwstijl uit de omgeving. Niet iedereen wees een stedelijke

bouwstijl af! Het weekeind-vakantiehuis dat mej. J. Hol uit Bussum aan de rand van Lunteren liet bouwen is een mooi voorbeeld van een landelijke variant van de Amsterdamse School.

Vanaf het einde van de 19^e eeuw kwam een nieuw fenomeen op: een houten bouwpakket.

Hout als bouw materiaal werd rond 1900 populair vanwege de uitheemse sfeer die het opriep. De Rotterdamse koopman A.E. Dinger

Afb. 7 - Zomerhuis Dennenhorst, Boslaan 82, Lunteren, in opdracht van A.E. Dinger. (Gemeentearchief Ede, GA15473).

liet in Lunteren, de woonplaats van zijn broer, een zomerhuis bouwen van een partij Noors hout die hij cadeau had gekregen van een Utrechtse zakenrelatie (afb. 7). In 1913 liet de in Arnhem wonende advocaat C.J. baron van Tuyll van Serooskerke, op zijn landgoed De Kemperberg, ook een zomerhuis bouwen. De Arnhemse architect C.M.G. Cieraad ontwierp voor hem een houten chalet, dat vervolgens door een Noorse firma als een kant-en-klaar bouwpakket werd afgeleverd. In Hoenderloo staat een klein rood chaletje, inclusief veranda en balustrade en bewerkte daklijsten, dat als bouwpakket werd geleverd door de Strømmen Trævarefabriek uit de buurt van Oslo. Ook het bedrijf Christoph & Unmack leverde houten bouwpakketten vanuit Silezië Na 1945 zouden veel meer fabrikanten in Nederland volgen. Een prefab huisje maakte het bezit van een eigen vakantiehuisje mogelijk. Bouwondernemingen speelden hier handig op in en boden niet alleen bouwpakketten aan, maar ook bouwlocaties.

Weliswaar was de urbanisatie door de industrialisatie in het laatste kwart van de 19^e eeuw bevorderd, maar dat had de steden niet aantrekkelijker gemaakt. Tegelijkertijd maakte de economische groei, de uitbreiding van de infrastructuur met de aanleg van post-, telegraaf-, trein- en tram- en verbeterde bootverbindingen, loonsverbetering en het eerste, nog onbetaalde verlof, het voor meer mensen mogelijk er een dagje op uit te trekken. Wie wat meer te besteden had, boekte voor enkele dagen een hotel, of, als het wat goedkoper moest, een pension.

Voor veel dorpen langs de zuid- en westkant van de Veluwe betekende de komst van deze vakantiegangers nieuwe mogelijkheden. Hotels en pensions schoten als paddenstoelen uit de grond. Rond 1900 werden de eerste VVV's opgericht, werd er reclame gemaakt en geadverteerd in de landelijke dagbladen, en verschenen er tal van wandelgidsen. Het moderne toerisme ontstond, in de slipstream waarvan op de Veluwe de eerste particuliere alleenstaande houten vakantie- en zomerhuisjes

Afb. 8 Houten vakantie- en zomerhuisje
(Gemeentearchief Ede, inv.nr. GA17067).

verschenen, gelegen op fietsafstand van een grote stad. De eigenaren waren geen advocaten of bankiers, maar onderwijzers en winkeliers, kortom de middenklasse, die zich niet een echt zomerhuis kon veroorloven (afb. 8). Juist gemeenten die beschikten over goedkope arme gronden waren in trek. Ook Ede bleek in de smaak te vallen, zo blijkt uit *Acht dagen in Ede en Omstreken*, het vijfde deeltje van de serie *Uit-en Thuis* uit 1909 van de auteur onder de naam

‘Neerlandicus’: *‘Reeds staat er een geheel in het ruischende dennenbosch verscholen hotel "De Buunderkamp", reeds hebben enkele Arnhemsche families er buitenhuisjes en landsche woningen gezet, meerderen zullen na den oorlog volgen en zoo ontstaat daar ver van de dorpen Ede en Renkum een nieuwe nederzetting louter van natuurliefhebbers, rust- en herstellingzoekenden.’*

Het citaat geeft mooi weer hoe het buitenverblijf en de vrijetijdsbesteding verder democratiseerden en dat de nabijheid tot de woonplaats van de eigenaren nog steeds van belang was. Ook spreekt er de opkomende natuurbeleving en het geloof in de helende werking van de natuur uit.

Van kamphuis naar vakantiepark

In de 20^e eeuw nam de welvaart toe en kwam na de fiets de brommer en daarna de auto. De populariteit van de pensions nam af en ook het logeren bij familie werd minder gebruikelijk. Hoger loon bracht meer luxe en een auto bracht meer vrijheid. Voor het kiezen van een vakantiebestemming was men niet langer afhankelijk van de nabijheid van een trein-, bus- of tramlijn. De Veluwe werd voor steeds meer Nederlanders een aantrekkelijke vakantiebestemming. In 1954 bracht 10 procent van de bevolking er een meerdaagse vakantie door.

In het begin van de 20^e eeuw was kamperen nog een primitieve aangelegenheid. Al snel boden campingeigenaren ook zogenaamde kamphuisjes te huur aan. Het waren deels doeken huisjes, met een houten vloer die elk seizoen opnieuw opgebouwd werden. Een beetje kampeerbaas breidde het aanbod verder uit met woonwagens en primitieve houten huisjes. Een van de eerste campings lag bij Voorthuizen, net ten noorden van Barneveld. Eind jaren dertig werden ook kippenhokken, geboend en wel, verhuurd als vakantie woning (afb. 9). Door het ontbreken van gemeentelijke verordeningen bood dat boeren op de Noord-Veluwe een prettige bijverdienste. In de jaren zeventig verscheen de stacaravan en ontdekte Nederland Sporthuis Centrum. Met 1.500 vakantieparken voeren we nu alle lijstjes

aan. Een huisje, met eigen toilet en wasgelegenheid, bood meer comfort en privacy, en was ook buiten het seizoen zeer gewild.

Een aantal campings ontstond als gevolg van de uitbreiding van het aanbod door de uitbater van een uitspanning. Dit gaat op voor wat nu Droompark De Zanding bij Otterlo is. De kano-vijver werd eerst zwembad met theehuis en vervolgens vakantiepark. Ook de camping De Dikkenberg in de bossen bij Bennekom werd in 1949 aangelegd naast wat een al wat

Afb. 9 - Met de gezinsauto – een Fiat 600 Multipla (geproduceerd vanaf 1956) – op vakantie in het gemeubileerde kippenhok (Gemeentearchief Ede, 01.0316).

---

langer bestaand theehuis en pension, de Panorama-Hoeve. Na vier jaar verschenen daar de eerste vakantiehuisjes. Anno 2016 ligt naast de camping het Landgoed Panorama, bebouwd met ‘vrijstaande, rietgedekte boerderijvilla’s– een variant op de boerderettes van Montijn.

Waar de buitens in Gelderland ooit veranderden in zomerverblijven, strijden vele gemeentes nu tegen illegale permanente bewoning van recreatiewoningen.

Eenzijds is de vrijetijdsbeleving gedemocratiseerd en zijn uit verschillende landgoederen en landhuizen recreatievoorzieningen ontstaan, anderzijds zorgde ontspanning voor spanning op het vlak van normen, waarden, wet- en regelgeving.

Open Monumentendag Ede 2017

Landelijk thema: *Boeren, Burgers en Buitenlui.*

Op **zaterdag 9 september** is de nationale Open Monumentendag. In Ede wordt deze georganiseerd op landgoed *Kernhem*:

10:00 uur: openstelling zuivelboerderij Top en Brandrood Kaas, met rondleiding door de resp. eigenaars.

10:00 uur: boekpresentatie in Huis Kernhem.

11:00 uur: opening expositie huis Kernhem, en start oogstfeest Doesburger Eng bij Doesburger Molen.

11:30 en 14:00 uur: Bijzondere herdenking van 350 jaar Buurtrichter in Ede-Veldhuizen, Buurtspraak door de Buurtrichter, Buurtmeester en evt. Buurtschrijver.

10:15, 11:00, 13:00 en 15:00 uur: rondleidingen, start voor Huis Kernhem.

Tussen 10 en 17 uur: individueel bezoek aan Doesburgermolen, Concordiamolen en Keetmolen; bij de Concordiamolen is een expositie ingericht.

Werklozen op de schop, ook in Ede

Kees van Lohuizen

Om een beeld te vormen van het soort werk waarbij mensen te werk zijn gesteld in het kader van de werkverschaffing (zie *De Zandloper 2017-2*), wordt hieronder een aantal grote en kleine werken genoemd die voor de gemeente en particulieren zijn uitgevoerd (of juist niet). Voor het in werkverschaffing aangelegde Openluchttheater wordt echter verwezen naar het artikel van Frans van Oort in *De Zandloper 2010-3* en voor de demping van de Grift naar *De Zandloper 1998-2* (te raadplegen op de website van de Vereniging Oud Ede: www.oudede.nl).

In dit artikel wordt niet ingegaan op de sociale gevolgen en armoede als gevolg van de werkloosheid. De crisis van 1929 vond plaats in een andere tijd met andere welvaartsnormen in totaal andere omstandigheden dan die in de recente periode. Het maken van vergelijkingen is daardoor haast onmogelijk. Duidelijk is dat die tijd voor velen bikkelhard was.

N.B.: In of achter onderstaande alinea's is meestal een brief als bron vermeld. De ongeveer 8.000 uitgaande brieven van de Dienst van Gemeentewerken aan B&W over de periode 1930-1939 zitten in omslagen van archief GA029. Om het terugzoeken te vergemakkelijken zijn in dit artikel daarom de aangegeven bronnen vermeld met jaartal en een nummer. Bijv. '37-542 is de uitgaande brief uit 1937 met volgnummer 542.

Werk zoeken

Het was vooral de directeur van de *Dienst Gemeentewerken*, de onvermoeibare heer Weener, die met zijn mensen allerlei projecten aandroeg als mogelijk in aanmerking komend voor werkverschaffing. Voor efficiënt toezicht moesten deze werken bij voorkeur van redelijke omvang zijn, zodat daarop veel mensen konden worden ingezet.³¹⁻⁴⁶⁵ Groot grondwerk, dat met de schop moest geschieden, was daarom 'geliefd' als werkverschaffingsobject. In een bestek voor aanleg riolering staat bijvoorbeeld: *'Het gebruik van machines voor het verrichten van grond- en graafwerken en opbreken van verhardingen is den Aannemer verboden'*.³⁶⁻³⁵⁵

In mei 1931 rapporteert de directeur van Gemeentewerken aan B&W over zijn zoektocht naar geschikt werk ten zuiden van de spoorlijn. Hij schrijft: *'Het is mij echter niet mogelijk eenig belangrijk werk in die omgeving te vinden, waarbij geen materialen behoeven aangekocht te worden.*

Het eventueel graven van grint op den Dikkenberg zal m.i. weinig betekenende resultaten opleveren. Was toch bekend waar de grint zit dan zou het eenvoudiger

zijn, doch om deze te vinden moet te voren soms door 't graven van peilgaten lang gezocht worden. Zit de grint diep dan is voor niet geroutineerde grintgravers het uitgraven zeer gevaarlijk en bovendien zeer zwaar werk.

De zeer ongelijke resultaten leenen zich ook niet voor stukwerk dat elke week moet betaald worden. De als zoodanig bekende grintgravers zoeken somtijds een week of 14 dagen voordat zij een goede grintlocatie hebben, waarop de resultaten van hen, die op dit gebied geen fijne neus hebben, niet groot zullen zijn.'

Vervolgens noemt de directeur diverse projecten voor egaliseren, diepspitten en sleuven graven die door niet-ervaren mensen zouden kunnen worden gedaan.³¹⁻³³⁰

In die trant diende de directeur telkens nieuwe plannen in voor het opknappen van zandwegen, graven van sloten, verbeteren van beken, diepspitten van een stuk hei voor ontginning en dergelijke. Hij gaf de kosten van het werk aan, bijvoorbeeld f 14.500,-, waarvan voor arbeid f 12.000,- en f 2.500,- voor onontkoombare bijkomende kosten (zoals toezicht, verzekeringen, hulpmateriaal) die door de opdrachtgever (gemeente of particulier) moesten worden betaald.

Voor B&W waren de materiaalkosten belangrijk, want die werden niet gesubsidieerd. In augustus 1931 wijzen zij een voorstel af ter beperking van overlast door regenwater aan de Parkweg. De kosten van de buizen werden als te bezwaarlijk voor de armlastige gemeente beschouwd, omdat daarvoor geen rioolbelasting kon worden geheven.³¹⁻³³⁰

Omdat werklozen ook konden worden ingezet op werk voor particulieren, werd in 1932 voor Kröller (Hoge Veluwe-)bos uitgedund, voor baron Van Wassenauer 5,5 ha bos ontgonnen en voor Melis Bouw één ha terrein opgehoogd.³²⁻⁵²⁸ Dit was vaak aantrekkelijk voor alle partijen: de particulier kreeg goedkope arbeidskrachten en de gemeente had minder mensen in de steun en de tewerkgestelden ontvingen meer geld. Natuurlijk waren er soms stevige onderhandelingen nodig over de hoogte van de particuliere bijdrage, omdat de in te zetten mankracht veelal ongeschikt was, maar anderzijds wel goedkoop.

Toen in 1932 de subsidie van het Rijk kwam, moesten B&W voor elk werk de formele aanvraag indienen bij de Rijksconsulent in Zwolle waarbij duidelijk werd aangegeven hoe hoog de kosten van arbeid waren begroot. De begrotingen mochten niet meer worden gemaakt door de directeur van Gemeentewerken, maar moesten door de Heidemij worden opgesteld die ook het toezicht op de uitvoering moest verzorgen.³¹⁻³⁸³

Na 17 jaar rekken nam de Edese gemeenteraad op 13 november 1931 uiteindelijk het besluit tot aanleg van riolering in Ede en Bennekom en tevens van de vloeivelden in Ede. De overlast in het dorp was al jaren een heikel punt, maar voor de Edenaren blijkbaar niet het bezwaarlijkst. De wethouder zei *'dat het hem groot genoeg doet, dat de meeste heeren, zij het evenals Burgemeester en wethouders,*

met schroom en met bloedend hart, het rioleeringsplan wil aanvatten. De eisch van werk voor de werk-verschaffing geeft de doorslag.'

De begroting bedroeg f 103.695,- waarvan f 50.000,- arbeidsloon dat inmiddels voor 50% werd gesubsidieerd, maar het niet gesubsidieerde gedeelte was wel erg hoog door de buizen. Door de lange afschrijvingstijd daarvan waren de jaarlijkse kapitaalslasten echter relatief laag en bovendien zou de rioolbelasting opbrengsten genereren. Dit maakte het werk realiseerbaar.

Slimmigheden werden bedacht. Bij de aankoop van rioolbuizen voor een bedrag van f 11.600 voor Schaapsweg en Molenweg werd met betonfabriek De Kroon overeengekomen, dat het 'porren' (verdichten) van het in de mallen gestorte beton door ongeschoolde werklozen zou geschieden. Op 5 maart 1935 is de aanvraag goedgekeurd, waarvan f 5.000,- aan arbeidskosten zodat slechts f 6.600,- als kapitaalslasten overbleef. GA2345-83 d.d. 5-3-'35

Rupsen

In 1936 heeft gemeentewerken, op verzoek van boswachter Staf, eerst 7 en later 30 werkloze (goedkope) vrijgezellen rupsen laten vangen en vernietigen op de Buurtheide bij Otterlo.³⁶⁻⁵⁶⁸

Toen er niet voldoende werk in de gemeente was te vinden, kwam de Heidemij in 1934 met een voorstel voor ontginningswerk door werklozen uit Ede voor particulieren in Renswoude en Nederwoud bij Lunteren met een totaal bedrag aan arbeid van f 53.000,-.³⁴⁻¹³⁴

Bij Otterlo moest 80 ha woeste grond van de Zuiderheide worden beplant. De kosten werden eind 1932 begroot op f 7.760,- waarvan f 3.000,- aan gesubsidieerde arbeid.³²⁻⁹²⁵ In maart 1933 werd toestemming verkregen voor onder andere de aanleg van een vijver (De Zanding) en het bebossen van 40 ha heide en zandverstuiving.³³⁻¹¹⁷ Een jaar later is de aanvraag ingediend voor verdere vergroting tegen f 26.500,- aan kosten waarvan f 24.500,- voor arbeid.³⁴⁻¹⁶⁷ Begin 1937 werd een beplanting bij de vijver voorgesteld van 25 ha met 400.000 bomen waarvan 350.000 tweejarige grove dennen. De kosten bedroegen f 8.675,- waarvan f 6.500,- arbeidsloon. Het inkuilen en uitplanten van de dennen kostte aan arbeid f 1.050,- ofwel 3 stuks voor een cent.³⁷⁻³² Om het uurloon van 22 cent te halen moest men 11 boompjes per uur verwerken en dat 50 uur per week. Hier gold het aangepaste gezegde: *Boompje gepoot, plantertje dood.*

Een werk dat ook veel arbeidsuren opricht, was het dichten van het zandgat aan het Heuvelsepad: begroot op f 17.700 waarvan f 16.000 arbeid.³³⁻³⁵⁶ Het terrein zou daarna kunnen worden gebruikt als bouwgrond. De benodigde 6.000 m³ zand kon worden verkregen door afgraving van een hoog gelegen terrein aan de Arnhemseweg.³³⁻⁹⁵¹

Brandgang spitten: acht jongens en twee opzichters

Dit soort werk moest weer vele kleintjes goedmaken. Want wie het kleine niet eert...

En daarom ging de aanvraag voor graafwerkzaamheden, met slechts f 125,- aan arbeid, voor de heer Riënts Balt, ook naar Zwolle.^{'34-653}

De vindingrijkheid bij het zoeken van oplossingen voor problemen door gebruik te maken van de werkverschaffing, bleek bij de aanleg van de ijsbaan niet te lukken. Om water op de doorlatende ondergrond te kunnen vasthouden was een leemlaag nodig. Weener stelde voor om dat karwei in werkverschaffing te laten uitvoeren, hetgeen f 5.000,- aan arbeid zou vragen. Maar helaas, de Minister hield niet van schaatsen.

Bij de verbetering van de Groot Ginkelseweg vroeg de Minister bij de toerekening van kosten rekening te houden met het belang voor de aanwonenden. De aanwonende heer Schlimmer was slimmer, want hij had al een eigen verharde toegangsweg.^{'34-729}

In Bennekom vroeg de heer Van den Brink om de verlenging van de Alexanderweg op zijn kosten te verharden. Aanvullend verzocht hij riolering aan te leggen, waarbij hij een deel van de inkomsten garandeerde. Met de subsidie en de verwachte extra rioolbelasting van derden werd het project kostendekkend geacht en goedgekeurd.^{'35-88}

In een bestek uit 1936 zien we ook allerlei bepalingen waardoor het leven van de aannemer niet gemakkelijker wordt. Zo moet hij werken met de arbeiders die hij

bij toerbeurt krijgt toegewezen. Ook de personeelsadministratie over het personeel is zeer gedetailleerd.^{'36-355}

Door aankopen van Kröller-Müller kwam de weg Otterlo-Hoenderloo binnen de Hoge Veluwe te liggen en moest er een nieuwe provinciale weg buitenom worden aangelegd. In 1936 en 1937 kreeg de gemeente van de Provincie alle materiaalkosten vergoed tot een totaalbedrag van f 40.000,-. De f 4.400,- aan resterende kosten kwam voor rekening van de gemeente, maar met de normale subsidie op arbeid was het een mooi aanbod dat direct werd aanvaard.^{'35-746}

Op basis van een plan van *De Geldersche Valleirand* is in 1937 subsidie gevraagd voor de aanleg van rijwielpaden op militaire terreinen onder Ede. Arbeidskosten f 2.000,-.^{'37-381}

Overwerk

Noch de Heidemij, noch de aannemer, noch de directeur van Gemeentewerken was gerechtigd om tewerkgestelden te laten overwerken. Vanwege bijzondere omstandigheden was dat soms plotseling noodzakelijk (bijvoorbeeld vanwege veiligheid). In een dergelijke situatie stelde de directeur van Gemeentewerken deze mensen voor een beperkt aantal uren aan als arbeider in tijdelijke dienst. Toestemming vragen zou dagen duren. In 1936 vroeg hij aan B&W om daartoe enige vrijheid te krijgen. Hij kreeg die, maar met de nodige beperkingen. De heer Weener liet alle opzichters (Fahrenhorst, Stroo, Busser, Janssen, Rombouts, Van As en naar ik meen te lezen Berger) tekenen dat zij daarmee rekening zouden houden.³⁶⁻³⁸¹

Ook het egaliseren van een deel van het Maanderzand door de firma Kersbergen voor de aanleg van het Beatrixpark, gebeurde in werkverschaffing.^{'38-483} Eveneens het schoonmaken, herstellen en paraffineren van het gemeentelijk smalspoormaterieel, kruiwagens en schuilketen, die gebruikt waren bij de werkverschaffing. Maar toch weer f 375,- subsidiabel.^{'37-644}

Bij de verbetering van wegen werd veelal nog leem gebruikt. In 1939 werd er een aanvraag ingediend voor het openleggen van een nieuw gedeelte van een leemkuil in het Roekelsche Bosch. Over 250 m² moest men bos verwijderen en daarna ook nog 3-4 m zand boven het leem en dit vervolgens deponeren op eerder verwijderd zand. Kosten arbeid: f 900,-. Ook op landgoed De Valouwe werd een leemkuil verder opengelegd.^{'39-638}

Benzine

De gemeente verzorgde ook dikwijls de verbetering van de waterafvoer door een bekenstelsel. Toen de verbetering van de Valksebeek tegenviel, moest er niet alleen een aanvullende aanvraag naar Zwolle voor de aankoop van een paar extra balken voor een brug en wat graszoden, maar ook voor benzine voor de motorpomp.

Ondanks dat het geen arbeid betrof moest toch goedkeuring worden gevraagd aan de Minister. Op elke cent werd gelet.³⁸⁻⁵²⁴

Op 1 december 1938 meldde de directeur dat de lonen voor de aanleg van de vloeivelden in Bennekom op f 200,- na waren uitgegeven en dat hij het werk moest stilleggen als er niet snel aanvulling werd verstrekt. De Heidemij wilde echter, na overleg met de hoofdopzichter van de Rijksinspectie, dat er werd doorgegaan, maar directeur Weener adviseerde B&W om hem opdracht te geven het werk stil te leggen. En dat advies volgden B&W op.³⁸⁻⁸⁹¹

Bij aanvragen voor de ontginning van percelen hakhout maakte Staatsbosbeheer ook toen al vaak bezwaar vanwege schade aan natuurschoon. Verdere behandeling van de aanvraag was dan zinloos.³⁹⁻⁶¹¹

Voor verbetering van grindwegen, fietspaden en bossen op het terrein van Stichting De Hoge Veluwe is in 1937 subsidie toegezegd tot een bedrag van f 35.500,-. Met de gemeenten waaruit werklozen zouden deelnemen, zou rechtstreeks worden afgerekend. Kort daarna werd een aanvraag voor de Hoge Veluwe afgewezen voor het aan te brengen plantmateriaal van de Nederlandse Sierteeltcentrale. Reden: er werd daar al veel werk gesubsidieerd en bovendien betrof dit werk een zekere luxe. GA2345-26-01-1937

De dreiging van de oorlog bleek uit een brief van 16 september 1939 waarin voor Ede, Lunteren en Gelders Veenendaal de aanleg van 680 meter schuilloopgraaf voor subsidie werd voorgedragen. De kosten waren begroot op f 14,-/m, maar als rondhout kon worden verkregen zou het f10,-/m worden.³⁹⁻⁷⁶²

't Wijdeveld, net iets anders¹

Ede kwam in 1935 in het nieuws toen op initiatief van de *Raad van Nederlandsche kerken voor praktisch Christendom* het werkkamp 't Wijdeveld werd ingericht door de *Centrale voor werklozenzorg*. Op de landgoederen Ginkel en Buunderkamp zouden jeugdigen van 17 tot 24 jaar voor perioden van acht weken gaan werken vanuit een barak voor 96 man (12 groepen van 8 man). Er werd van maandagmiddag tot en met zaterdagochtend 40 uur gewerkt door werkloze jongeren met zeer uitlopende beroepen aan sterk uiteenlopende werkzaamheden. Deze werden verricht onder leiding van de Heidemij, die in 1933 een excursie had gemaakt naar een werkkamp voor jongeren van de *Arbeitseinsatz* in Duitsland. De lering uit die excursie was voor de Heidemij, dat de dwangmatige en 'opvoedkundige' (partij-ideologische) werkwijze van de Duitsers met Hitler's motto 'Arbeit Adelt', niet moest worden gevolgd.

In Ede werd daarom aan eenieder hetzelfde zakgeld per week gegeven en de prestaties werden niet per persoon, maar per groep besproken. Daarbij werd be-

¹ Jaarverslagen Heidemij 1934, 1936 en 1937

keken hoe die eventueel konden worden verbeterd. Tijdens de Heideweek van 1936 behaalden de jongens een derde prijs voor hun praalwagen.

Niet alleen de inwoners, maar ook de gemeente is straatarm.

In de crisisjaren was de financiële situatie van de gemeente zodanig dat zij 'onder curatele' was gesteld. Nu zou dat een 'artikel 12 gemeente' zijn. Elke uit te geven cent moest noodzakelijk zijn en verantwoord worden bij de juiste kostenpost.

In maart 1933 bezocht de directeur de schaftketen van de gemeente Wageningen en hij was verbaasd hoe goed die waren in vergelijking met die van Ede. Hij stelde voor om het schaftlokaal op het vloeiveld te voorzien van vloer, tafel en banken. Daarnaast wilde hij nog enkele keten aanschaffen en, waar binnen de bebouwde kom werd gewerkt, daarbij een toilet plaatsen.³³⁻³⁵⁰ Het antwoord van B&W was duidelijk: eenvoudige tafel en banken akkoord, maar een vloer is niet nodig. Een toilet mocht, maar alleen als er binnen de bebouwde kom werd gewerkt.

In 1935 blijken er van eind september tot in november door Wageningen van Ede vier schuilketen te zijn gehuurd voor f 0,50/w.³⁵⁻⁶²² Maar ja, een schuilkeet is geen schaftkeet.

De 'armoede' van de gemeente bleek nog eens duidelijk uit de volgende situaties.

In een brief van april 1934 meldde de heer Weener aan het College dat de kelder in het kantoor van het armbestuur aangepast zou moeten worden voor het opslaan van vlees in blik ten behoeve van de dienst arbeidsbemiddeling en werkloosheidsverzekering. In de nog niet goedgekeurde onderhoudsbegroting van f 55,- was met de extra kosten van f 7,50 geen rekening gehouden. Bovendien betrof het geen onderhoud. Hij vroeg of de werkzaamheden mochten worden uitgevoerd en op welke post de kosten dan moesten worden geboekt.^{34/291}

In 1935 meldde de directeur dat zijn collega van het Gemeentelijk Arbeidsbureau hem had verzocht een tafel te maken (1x2 m), af te dekken met een kleed en drie kistjes voor het kaartsysteem. Deze niet begrote kosten bedroegen f 23,50. Gaarne bericht of de kosten gemaakt mogen worden en op welke post zij moeten worden geboekt.³⁵⁻¹¹¹

Dan blijkt dat de 'ter secretarie' werkende mensen, een zeildoek op de tafel van het arbeidsbureau voldoende vinden.

In 1935 zijn enkele mensen van de 'lichte' naar de gewone werkverschaffing overgegaan en anderen zitten weer in de steun. Voor hen had de Heidemij enkele open dagen georganiseerd gedurende welke zij dus niet konden werken. Desgevraagd meldde de heer Weener: *'Van het teveel betaalde loon, in totaal f 46,76, is inmiddels f 22,50 ingehouden. Het resterend bedrag is vooralsnog niet invorderbaar, maar zodra als dit mogelijk is, zal het alsnog worden ingehouden'*.³⁵⁻²⁰¹

In december 1936 is het Marktgebouw gedurende negen dagen in gebruik geweest

voor uitbetaling en stempelen voor de steunverlening. Het Marktbestuur heeft recht op vergoeding van *f* 11,25 voor verhuur en voor 32 m³ gas waarvan de prijs aan de heer Weener niet bekend is. Hij verzoekt B&W om het Marktbestuur een rekening te laten sturen.^{'36-32}

In Bennekom zijn twee klokkenluiders per klok terwijl één voldoende is, zoals in de andere dorpen blijkt. Voorgesteld wordt om, in overleg met de Opperbrandmeester, één der klokkenluiders te ontslaan.

Op basis van een berekening stuurt de heer Weener in 1936 een voorstel in om het tarief voor het luiden van één klok te stellen op *f* 1,- per keer. Bij een begrafenis 1x luiden, eventueel vermeerderd met 2x overluiden. De uurvergoeding voor de klokkenluiders bedraagt *f* 0,40.^{'36-209}

De huurder van een gemeentewoning kan zijn fiets niet in zijn te kleine schuur stallen. Hij vraagt voor *f* 25,- aan materialen te mogen kopen om daarmee zelf zijn schuur te vergroten. B&W gaan akkoord, maar de provincie wijst de aanvraag af omdat de kosten niet zijn begroot.

Op Groot Batelaar, de 'Landkolonie' van het Leger des Heils, hebben in 1937 vijf mensen gedurende twee weken gewerkt, waarbij was overeengekomen dat het Leger 20% van de arbeidskosten zou betalen. De directeur schrijft dan aan B&W: *'Ik stel u voor de Directie van de Landkolonie voornoemd uit te noodigen 20% van f 92,75 = f 18,75 ten kantore van den Gemeente Ontvanger te storten.'*^{'37-289}

Het *Amsterdams Comité voor jongere werklozen* verzoekt voor twee kampen in Lunteren van elk 10 dagen om per kamp 5 kruiwagens en 10 schoppen te mogen lenen. De directeur verzoekt B&W te laten berichten, dat het gereedschap helaas niet ter beschikking is.^{'38-370}

Bij de begrafenis van Mevr. Kröller (Hoge Veluwe) in 1939 heeft de begrafenisondernemer gebruik gemaakt van het begraafstoestel van de gemeente. Hem is verzocht een bedrag van *f*10,- te storten op de rekening van de gemeententvanger.^{'39-918}

Gelukkig ging de zon dagelijks op zonder goedkeuring of subsidie van de minister.

*Werkkamp
't Wijdeveld
op de Ginkel*

Historisch Museum Ede

Jaap Floor, voorzitter bestuur HME

Het Historisch Museum Ede heeft met regelmaat in De Zandloper bericht over zijn activiteiten. Met het vertrek van het Museumplein heeft de berichtgeving enige tijd stilgelegen, maar we pakken het nu weer op.

Met de verhuizing maakte het HME een omslag die gaandeweg meer inhoud krijgt, zoals exposities naar aanleiding van actuele gebeurtenissen. Vorig jaar met een actieve bijdrage aan *'In dienst in Ede'* over de militaire geschiedenis in Ede; de expositie in Cultura over bouw, gebruik en restauratie van het *Openluchttheater*, en de fototentoonstelling van *drie generaties Hartgers* met een prachtig doorkijkje over de ontwikkeling van Ede in de laatste 100 jaar. In 2018 gaat in Cultura het archeologisch samenwerkingsproject met de *Calvaljé-school*, en momenteel loopt tot in september een expositie over de *Gro(o)testraat* met iedere donderdag een begeleide rondwandeling met SRVV-gidsen door 125 jaar Grotestraat.

De inrichting van de erfgoed 'taartpunt', op de begane grond van Cultura, is veranderd. De erfgoedpartners in de gemeente kunnen nu ook gebruik maken van deze ruimte, zoals door het Platform Militaire Historie Ede in juli.

Wat komt:

- Vanwege de wisseling van burgemeester een tentoonstelling over de burgemeesters vanaf 1945.
- Aan het Kuiperplein komt begin 2018 weer een echte poptempel; samen met initiatiefnemer Xander van Soelen een mooie aanleiding voor een expositie over de illustere voorgangers.
- 2018 is landelijk uitgeroepen als Jaar van het Verzet. Het PMHE coördineert de

invulling voor de gemeente. Het HME verzorgt tussen maart en begin mei 2018 een expositie over de (mislukte) wapendropping op 8 maart 1945, en de persoonlijke gevolgen hiervan voor Edese verzetsstrijders.

Cultura

Digitale tafel

Het ‘Verhaal van Ede’ heeft vorm gekregen in een zogenaamde *Digitale Tafel* met daarin de collecties van de musea in Ede (Oud Lunteren, Kijk en Luister Bennekom, PMHE, Tegelmuseum Otterlo en het HME met zijn hele collectie). De Tafel staat o.m. in Cultura en behoort tot de best bezochte in de gemeente.

De ontwikkeling van het erfgoed-kenniscentrum op de tweede etage van Cultura loopt helaas verdere vertraging op. Cultura en de gemeente werken op alle fronten mee, maar eerst moet het luchtbehandelingssysteem van het gebouw vernieuwd worden. De werkzaamheden staan nu eind van dit jaar gepland. Ondertussen gaat het beheer en het onderhoud van de collectie onverminderd verder. In 2015 moesten we ook op zoek naar een nieuw depot voor de collectie en met de verhuizing uit het pand Museumplein is begin 2016 de hele collectie opgeslagen in een nieuwe locatie aan de Telefoonweg. Nog niet helemaal naar wens, maar ten opzichte van de opslag op het kazerneterrein een grote verbetering.

Samen met de VOE werken we aan het ontzamen van de collectie. Een zorgvuldig proces waarbij wij ons houden aan de richtlijnen van de Nederlandse Museum Vereniging. Hierbij blijkt ook dat de registratie van de 15.000 objecten uit de collectie werd opgezet als een intern registratiesysteem. Naderhand kreeg dit een externe functie en werd openbaar toegankelijk via ‘Collectie Gelderland’. En met succes, onze collectie is een van de meest geraadpleegde collecties van de musea in Gelderland!

Tekortkomingen

Door dat gebruik merken we dat er her en der tekortkomingen zijn. Van veel objecten is de beschrijving gebaseerd op de soms summiere informatie die de schenker toentertijd heeft aangeleverd. Mocht u bij het raadplegen van de collectie stuiten op een object of document waarvan u ons aanvullende informatie kunt verschaffen dan houden wij ons aanbevolen. Ook als u bij het doorlopen van de collectie zaken aantreft waarvan u de indruk heeft dat het niet klopt, vragen wij u ons dit te melden. U kunt uw reactie sturen aan info@historischmuseumede.nl.

Het HME is dus niet stilgevallen. Weliswaar vanuit een andere locatie en met andere mogelijkheden, maar de uitgangspunten van goed beheer en het uitdragen van het erfgoed van Ede staan onverminderd overeind. Bestuur, medewerker en vrijwilligers werken er met veel enthousiasme aan.

En zoals veel organisaties willen we meer dan we met beschikbare middelen (geld en menskracht) aankunnen. Vooral het opzetten en begeleiden van (komende) exposities vraagt veel creatieve denkkracht en organisatievermogen.

Voelt u zich aangesproken om het HME hierbij te versterken, dan heten wij u hartelijk welkom.

Pak maar een doos 10: Permar

Gerard van Bruggen

Ik vraag me wel eens af wat de studiezaalmedewerker denkt als ik vraag of zij (of hij, maar meestal zij) een willekeurige doos uit het depot wil halen. Stapt zij dan bewust op een bepaalde stelling af of pakt ze de dichtstbijzijnde doos of is het 'iet, wiet, waai weg'?

De nu voor mij staande doos is er één van archief 154 *Gemeenschappelijke Regeling Sociale Werkvoorziening Zuid-West Veluwe*, 1970-1989. Wel toevallig nu deze Sociale Werkvoorziening (tegenwoordig Permar geheten) eind dit jaar de deuren zal sluiten. Het is een omvangrijk archief met 272 inventarisnummers.

'Permar WS is het sociaal werkvoorzieningsschap van de gemeenten Barneveld, Ede, Renkum, Scherpenzeel en Wageningen. Het biedt werkgelegenheid aan kansarmen op de reguliere arbeidsmarkt. Onder kansarmen moet worden verstaan mensen met enigerlei handicap. Hoofddoelstelling is het creëren van gepaste arbeid. Daarnaast wordt veel aandacht geschonken aan scholing en opleiding van medewerkers. De geschiedenis van Permar begint in 1950 met de oprichting van de Stichting Arbeidszorg. In 1970 werd deze stichting vervangen door de Gemeenschappelijke Regeling Sociale Werkvoorziening Zuid-West Veluwe. De naam Permar werd in 1991 ingevoerd voor alle onderdelen van het schap. Permar is een samentrekking van de woorden personen en marketing.'

Dit citaat uit de inleiding op de inventaris van genoemd archief geeft in een notendop aan waar het bij de Permar om gaat. Men vraagt zich dan wel direct af wat het lot is van deze kansarmen als de Permar sluit. Zijn er dan nog kansen op de arbeidsmarkt voor deze kansarmen? Deze inleiding op de inventaris (Arjan Moleenaar 2002) geeft trouwens veel informatie voor geïnteresseerden en is te downloaden van internet (www.archieval.nl → Archievenoverzicht Ede en Scherpenzeel → 7. Sociaal-cultureel welzijn → 154 Gemeenschappelijke regeling sociale werkvoorziening ZW Veluwe (Inleiding).

Mijn doos bevat de nummers 203-205: een map met personeelsbladen en twee omslagen met stukken betreffende het georganiseerd overleg (G.O.). Zoals te verwachten bevatten deze stukken in hoofdzaak gortdroge verslagen van vergaderingen waarin over diverse arbeidsvoorwaarden wordt gesproken. Al blade-rend zijn er twee zaken die mijn aandacht trekken: promotiebeleid en werktijden. Het eerste betreft een zaak in 1972-73, als de organisatiestructuur enkele wij-

KRITIEK VAKBONDEN OP RAPPORT GEWIJZIGDE ORGANISATIESTRUCTUUR

zigenen ondergaat en er een aantal nieuwe functies ontstaat. Er schijnt vastgelegd te zijn dat vacatures altijd eerst aan zittend personeel worden aangeboden, maar in dit geval zijn er mensen van 'buiten' benoemd. Voor alle duidelijkheid: het gaat hier niet om de werknemers voor wie Arbeidszorg is ingesteld, maar om personeelsleden op de kantoren. Het bestuur meldt dat het zittend personeel wel op de hoogte is gebracht via het publicatiebord; er hebben ook gegadigden gereageerd, maar geen van dezen is benoemd. Rondom deze zaak en andere dingen ontstaat een felle briefwisseling die het bestuur van het werkvoorzieningsschap doet verzuchten: *'De vertegenwoordigers van het bestuur van het schap in de commissie voor G.O. hebben kennelijk veel weerstand te verduren in de vergaderingen van het G.O.'* Ook de term 'bestuursconflicten' valt en de zaak komt in de pers – het 'gedoe' bij de Permar kent dus al een lange traditie!

Het tweede wat mijn aandacht trekt is een discussie over de werktijden. Per 1 januari 1973 bedraagt de werktijd per dag $8\frac{1}{4}$ uur (van 's morgens 8 uur tot 's middags 5 uur met drie kwartier pauze), dus $41\frac{1}{4}$ uur per week (was $42\frac{1}{2}$). Als in het G.O. deze werktijdverkorting aan de orde komt, is het bestuur van mening dat *'hoewel het de verwachting is dat de werktijden in de toekomst nog verkort zullen worden'*, het niet wenselijk is hier op vooruit te lopen. De werkleiding werkt echter per dag een half uur minder! De reden is wat duister: gelijkstelling met ambtenaren (!?).

De map personeelsbladen is aantrekkelijker om door te nemen. In 1984 verschijnt het eerste nummer met de belofte dat dit blad zes keer per jaar zal verschijnen. Een naam voor het nieuwe blad is er echter nog niet:

Als nummer 2 verschijnt, blijken er 70 namen voor het personeelsblad te zijn ingediend, die echter niet allemaal even geschikt zijn. Toch blijven er acht over die stuk voor stuk besproken worden: *Zuid-Wester*, *Het Scha(a)p met de drie poten*, *'t Schap Schappelijk*, *Re(d)actie*, *De Paperclip*, *A.R.A.-Kontakt*, *Veluwe-Scha(a)p* en *Blazoën*. Het wordt *ARA-Kontakt*, waarbij de kleur nogal varieert (blauw, groen, oranje).

Na twee jaargangen vindt een aanpassing aan de lay-out van de kop plaats, waarbij de eerste keer de num-

mering en datering ontbraken:

Men is blijkbaar niet snel tevreden want na zes nummers is er weer een verandering:

Het zal niet geheel toeval zijn dat het personeelsblad voor het eerst verschijnt in de fase van vergevorderde bouwplannen voor een volledig nieuw bedrijf aan de Horalaan in Ede. Vanaf het allereerste nummer zijn de kolommen gevuld met bouwnieuws, tekeningen en uiteindelijk veel, heel veel nieuws en foto's over de opening van het nieuwe gebouw voor de werkvoorziening op 15 april 1986 door prinses Margriet.

Tenslotte een artist-impresion en een foto van het nieuwe gebouw.

Toekomst

Ooit ben ik er een keer geweest en was ik onder de indruk van de werkzaamheden die daar werden uitgevoerd: meubelmakerij, drukkerij, groenvoorziening en wat al niet meer. Op een bouwtekening staan bij twee afdelingen de termen 'loonopdrachten' en 'eigen werk'.

Of het allemaal economisch sterk, winstgevend of verantwoord was en is, weet ik niet. Wel weet ik dat daar veel goeds gebeurt voor de zwakkeren onder ons. Ik ben benieuwd hoe het vervolg in 2018 wordt?

Ik was er (niet) bij

Kees van Lohuizen

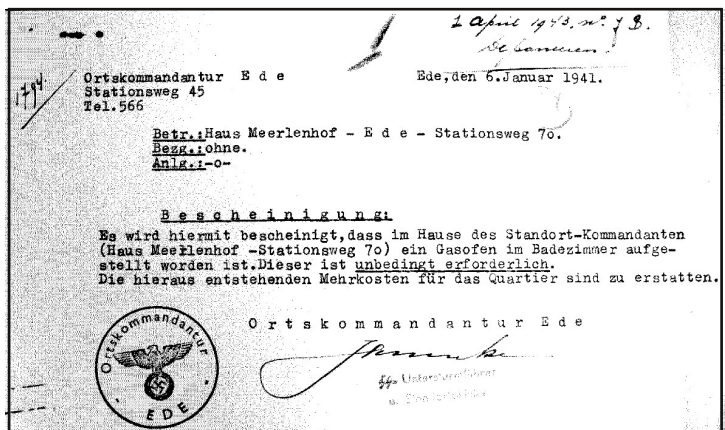
In De Zandloper en in geschiedenisboeken worden de resultaten weergegeven van uitgevoerde studies over het verleden. De inzet van de schrijvers is groot en hun doel is te vertellen wat er vroeger werkelijk is gebeurd. De alom gerespecteerde regel is, dat men betrouwbare bronnen gebruikt voor het verhaal. Maar welke bron is betrouwbaar? Nergens in een boek, geschrift of document staat: 'Het is wetenschappelijk bewezen' of: 'Dit heb ik verzonnen.' Het probleem voor de huidige schrijver is dat hij/zij het slechts heeft gelezen en moet zeggen: 'Ik was er niet bij.'

Toen ik bezig was met het boek over de Stationsweg heb ik echt mijn best gedaan om het goed te doen. Mensen zagen mij zwoegen en zeiden heel 'bemoedigend': 'Kees, in elk boek zitten fouten.' En helaas, zij hadden gelijk. Anderzijds ben ik blij dat ik mijn laatste fout nog niet heb gemaakt, want nu is er nog een toekomst. Zo blijkt dat in huis *Nant Borrant* nog tot 1960 de familie Bernard heeft gewoond. Een zoon van de familie stuurde mij een foto van hem als bruidegom bij de trouwauto voor het huis. Het huis zag er ook iets anders uit dan het beeld dat ik had verkregen uit mondelinge verhalen van mensen die het huis als kind hadden bezocht. Ook een oud-makelaar vertelde mijn zoon dat hij enkele foutjes had ontdekt.

Tot mijn grote spijt had ik geen naam ontdekt van het huis van Frouws, maar gelukkig heeft Jan Kijlstra die naam wel ontdekt. Het is *De Schuyle* (Zandloper 2015-4).

Volgens afspraak is het boek over de Stationsweg geschreven als vervolg op een wandelroute van Open Monumentendag. Het is primair gericht op de bebouwing, eerste eigenaren en enkele markante bewoners of feiten. Heel bewust niet over de oorlog, omdat daar door anderen al veel over was geschreven. Toch weet ik, dat Jan Kijlstra een fout maakt over Meerlenhof, terwijl hij toch een alom gerespecteerde bron gebruikt: *Ede in Wapenrok* van Evert van de Weerd. De Ortskommandant had zijn kantoor niet in *Meerlenhof*. Waarschijnlijk sliep hij daar wel,

Brief van het kantoor van de Ortskommandant over een gaskachel in de badkamer van Meerlenhof

want daar waren één of twee officieren en hun twee verzorgers gehuisvest. Zij klaagden over een te koude badkamer en kregen een gaskachel. Dit blijkt uit een brief van de Ortskommandantur vanaf het kantoor naast *Buitenlust* op destijds no. 45. Jan en Evert hadden kunnen weten dat er iets niet klopte, want Meerlenhof heeft een even nummer, terwijl 41 (45) oneven is en dus aan de overkant staat. Het betreft het inmiddels verdwenen huis *Irene* naast *Buitenlust*. Afgezien van de brieven in het archief heeft de zoon van Arnoldussen, destijds de uitbater van *Buitenlust*, mij dat ook mondeling bevestigd.

In het archief zit trouwens een interessant kaartje uit 1943 waarop 12 gevorderde huizen aan de Stationsweg zijn aangegeven en nog 16 daarbuiten.

Gevorderde huizen in Ede

In De Gelderlander van 9 september 2016 stond een verhaal dat was gebaseerd op gegevens van J. Sietsma, docent maatschappijleer, die schrijft dat hij zich interesseert voor de historie van Ede. Hij vertelt, dat *honkbal* hier na de oorlog door de Canadezen is 'ingevoerd'.

Ik kan geen harde bewijzen aanvoeren, maar ik heb mijn twijfels. Zelf heb ik in mijn jonge jaren honkbal gespeeld en mijn vrouw *softbal*. Mijn tien jaar oudere broer (1923) en sportman vertelde dat het juist de Canadezen waren die softbal speelden, terwijl de Yankees de honkballers waren. Geloof mij, softbal is geen honkbal zoals korfbal geen basketbal is en hockey geen hurling. Maar die foto dan? Die laat heel duidelijk de grotere softbal zien. Geen twijfel mogelijk.

In haar proefschrift vermeldt Janny Bloembergen dat er een aantal woningen voor de stichting Pelita is gebouwd, onder meer in de Indische buurt. Dit is conform het oorspronkelijk plan dat Pelita destijds aan B&W heeft gemeld. Het staat ook geschreven in het door Woonstede uitgegeven boek *Dorp met stadse fratsen*, maar die titel geeft al aan dat het oppassen is geblazen. Want al op 1 juli 1948 meldde de directeur van Gemeentewerken aan B&W dat de acht woningen voor Pelita aan de *Schaapsweg* zouden worden gebouwd. In de Indische buurt staan zij niet, wel aan de Schaapsweg. En dat is geen frats.

In het mooie boek *Geschiedenis van Wageningen* schrijft universitair docent dr.

S.F. Kruizinga op pagina 185, dat sommige Wageningse inwoners in Ede bij de Eerste Nederlandse Kunstzijdefabriek Arnhem (ENKA) zouden hebben gewerkt. Men kan zich afvragen hoe die man aan die denkbeeldige naam komt. Ik denk het te weten want...

De provincie heeft het boek *Gelderland 1900-2000* uitgegeven. Voorzitter van de redactie was prof. dr. J. Bosman en het is dus begrijpelijk dat tijdens de introductiebijeenkomst met de 75 auteurs (73 academisch) erop werd geattendeerd, dat alles wetenschappelijk verantwoord moest zijn. Op pagina 72 van dat boek lezen we echter de bekende 'beginnersfout' geschreven door de universitair hoofddocent dr. A. Bosch. Hij schrijft terecht dat de akte van oprichting in 1911

passeerde van de N.V. Nederlandsche Kunstzijdefabriek en dat die fabriek al spoedig bekend stond onder de naam Enka. Hij geeft dan als verklaring: Eerste Nederlandse Kunstzijdefabriek Arnhem. En dat is niet alleen fout, maar in tegenspraak met wat hij op dezelfde pagina heeft

geschreven: Ned. Kunstzijdefabriek waarvan de initialen de afkorting geven van NK en dat spreek je uit als En-Ka. Vervolgens werd dat het telegramadres ENKA en ook de 'roepnaam'.

*Briefhoofd N.V. Nederlandsche Kunstzijdefabriek.
DAS 882; 4-4-1926*

ENKA inpakafdeling en niet de spinnerij. Gelderland 1900-2000, pag. 74

En dat auteur dr. A. Bosch geen idee heeft van wat zich afspeelt in de fabriek, blijkt wel uit het onderschrift bij de foto op pagina 74. Hij geeft aan dat de foto genomen is in de *spinnerij*, terwijl het gaat om de *inpakafdeling*. De dames pakken de spoelen op en plaatsen die in de dozen na een visuele controle op eventuele beschadigingen. In bovenstaande gaan dus drie

universitaire docenten in de fout, terwijl de redacteur van het boek inmiddels ook hoogleraar is geworden.

Deze wetenschappers hebben in ieder geval het wetenschappelijk bewijs geleverd dat geschiedenis niet tot de exacte vakken mag worden gerekend. Laten we hopen

dat dit voorbeeld niet kenmerkend is voor ons universitair onderwijs.

U kunt zich afvragen of documenten uit archieven altijd betrouwbaar zijn. Een verslag van een vergadering wordt tijdens de volgende vergadering vastgesteld. Maar hoe zit het als de volgende vergadering een half jaar later is en het verslag pas kort daarvoor is toegestuurd? Dan weten de meeste mensen niet meer precies wat die anderen wel of niet hebben gezegd. Iemand weet nog dat hij een opmerking heeft gemaakt, maar die staat niet in het verslag; zal hij daar wel of niet iets van zeggen? In het verslag staan ook niet de motieven en gedachten waarom iemand iets wel of niet heeft gezegd. Dat is een onderdeel van het onderhandelen. Het zijn motieven die een lezer slechts kan vermoeden, maar niet weet. Net zoals een projectontwikkelaar grond van boeren koopt waarbij hij hoopt dat de grond over vijftien jaar een gunstige bestemming krijgt. De boer krijgt een lage prijs en de ontwikkelaar hoopt op termijn een vette winst te maken. Dat staat niet in een besluit of contract, maar lijkt wel heel aannemelijk.

Het is bekend dat historici van de kant der winnaars vaak een ander verhaal vertellen dan die van de verliezers. Koning Stadhouder Willem III wordt door Nederlanders en Engelsen veelal geroemd, maar door de Ieren verguisd.

Zelf heb ik in mijn werk eens iets gedaan wat heel erg ‘fout’ was. Ik stelde een werkwijze voor die weliswaar verboden was, maar naar mijn mening eigenlijk voor iedereen heel gunstig was. De vertegenwoordigers van betrokken partijen (de controlerende overheid, de te beschermen belanghebbende en ik namens de uitvoerende) vonden mijn voorstel de beste oplossing voor zowel betrokken partijen als voor de gemeenschap.

Het mocht niet, is toch gebeurd, staat nergens vermeld en is inmiddels ‘verjaard’. Ik kan het wel uitvoerig vertellen, maar dat is zinloos. Geen historicus zal mij geloven; het kan immers niet waar zijn, want het staat nergens vermeld.

Het is echter wel gebeurd. Ik weet het zeker. Ik was er bij.

De naam Kernhem

Jan Kijlstra

In 1794 verscheen bij Cornelis Groenewoud, *boekverkooper te Amsterdam*, de *Geographische beschrijving van de provincie van Gelderland, bevattende in zig een nauwkeurig Verhaal, van alle de Steeden, Dorpen, Heerlykheeden, Kasteelen, Slooten, Adelyke Huizen, Buurschappen, Gehugten, Forten, Sterktens of Schanszen, Klooster-Gebouwen, Bosschen, Rivieren, Meiren, Gebergten en Zandduien, Hei- en Weil-Landen, &c. &c. ‘Alles met groote moeiten, op nieuws volgens de*

Letteren van 't A.B.C. samengesteld ten dienst van alle Liefhebbers der Aardrijkskunde en Reizigers door deze Provintie.'

Het boek is o.a. te vinden via www.delpher.nl en bevat een schat aan informatie.

Eén van de leukste vondsten was het lemma *Kernhem of Kervenheim*. Hierover lezen we: *'Is een deftig Adelyk Slot, met 2. ronde Toorens, in eene*

Gragtstaande; men vindt het op de Veluwe, by het Dorp Ede. In 1426. wierdt het door Hertog Arnoud van Gelder, aan eenen Udo de Boese, geschonken. De Amsterdamsche Postwagen van de Erfgenmen Bouricius, rydt er van Amsterdam op Arnhem, en Vice Versa, alle dagen voorby.'

Kernhem (collectie Oud Ede 311641)

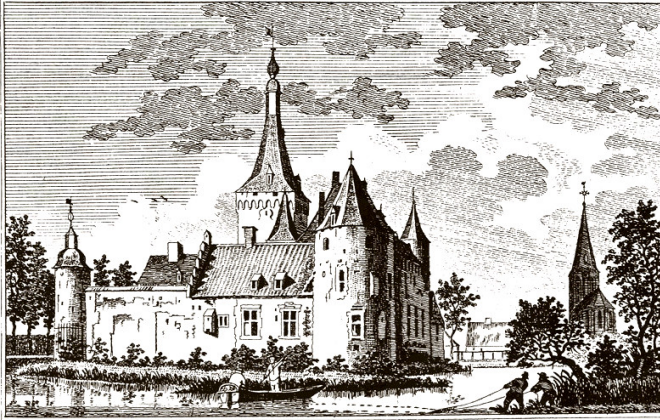
Interessant is dat Kernhem kennelijk ook bekend stond onder de naam *Kervenheim*. Zeker als we weten dat de boerderij De Slijpkruik, die tot het bezit van Kernhem behoorde, ooit een leen van Kleef was en dat in het hertogdom Kleef de nederzetting Kervenheim lag, met het kasteel Kervendonk. Een vroege Heer van Kleef was *Dirk Loef (III)* van Kleef, graaf van Hulchrath, heer van Kervenheim en Oedt.

En onder hertog Karel van Gelre vinden we Sweder van Kervenheim, proost van Zutphen en raadsheer van Karel. Een belangrijke functie: Zutphen was een belangrijke stad, niet voor niets heette het altijd 'de hertog van Gelre en de graaf van Zutphen'. Banden tussen Gelre en (de heren van) Kervenheim waren er, evenals die tussen de hertog en Kernhem.

Gelre en Kleef hadden al van oudsher banden, beide graafschappen waren ooit in één hand. Dat er in het Kleefse bezittingen van Gelre waren, en omgekeerd, wordt door vele bronnen gestaafd. Dat er Kleefs bezit in Ede te vinden was blijkt uit de geschiedenis van boerderij De Slijpkruik, ooit een Kleefs leen. Maar naar alle waarschijnlijkheid ook uit de Edese toponiemen Kleefseweg en Kleefse Hoek.

Als deze bezittingen aan Kleef kunnen worden gelieerd (en voor De Slijpkruik is dat zeker), dan rijst het vermoeden dat ook het huis Kernhem (of Kervenheim) in verband met Kleef kan worden gebracht. Het is wat vreemd dat een zo belangrijke boerderij (waaraan immers ook het bosrichterschap van het Edese Bos verbonden was) en die zo nabij het huis staat, niet in een eerder stadium (voordat Kernhem een Gelders leen werd) al aan Kernhem verbonden was.

Hier komt de Duitse Wikipedia ons te hulp. De link <http://de.wikipedia.org/>

Het kasteel te Kervendonk

wiki/Kervenheim geeft onder andere deze informatie: 'Kervenheim, 1270 erstmals urkundlich erwähnt als "Keruenhem", gehörte zum Herzogtum Kleve und wurde durch einen klevischen Adelsitz (Haus beziehungsweise Burg Kervendonk) an der Südgrenze des Herzogtums dominiert.'

Kervenheim wordt dus al in 1270 genoemd als *Keruenhem*. Wie wel eens in oude handschriften neust, weet dat tussenklinkers de neiging hebben te veranderen (*Heukelum* werd *Hoekelum*) of spoorloos te verdwijnen (*Eede* werd *Ede*). Op die manier zou *Keruenhem* ook vervormd kunnen zijn tot *Kernhem*. (Een illustratief proefje is het wat snel uitspreken van *Keruenhem*.)

Het grote probleem bij toponomische verklaringen is natuurlijk dat het vaak moeilijk, zo niet onmogelijk, is een éénduidig bewijs voor de juistheid van een verklaring te geven. Meer dan 'het zou goed kunnen dat....' is het vaak niet. Maar gelet op de wel aantoonbare feiten is via de trits *Keruenhem-Kervenhem-Kernhem* sprake van een plausibele verklaring, zeker gelet op de historische banden van enerzijds *Gelre* en *Kleef*, en anderzijds *Kleef* en *Kervenheim*. Waarbij het huis in leen gegeven werd door een 'heer' van *Kervenheim*, en naar de plaats van afkomst van die 'heer' genoemd werd.

Dan blijft natuurlijk nog de vraag over wat *Kervenheim* eigenlijk betekende. De uitgang *hem* is duidelijk, die betekent *heim* c.q. *huis*. Maar huis van wie of wat? Wat betekende *Kerven*? Eerlijk gezegd: geen idee! Het zou kunnen teruggaan op een persoonsnaam, maar ook op een geografisch kenmerk. Bij gelegenheid moeten we toch maar eens in het archief in *Kleef* gaan neuzen...

Raadsel: Chasselay

Jan Kijlstra

Hiernaast foto 313793 uit de collectie van de Vereniging Oud Ede. Er is, in handschrift, op geschreven dat dit huis de *villa Chasselay aan de Arnhemsche Weg* zou zijn.

Van *Chasselay* zijn meerdere foto's

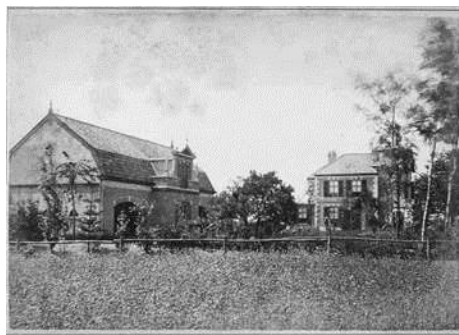

bekend. Hiernaast foto 27425 uit de collectie van de gemeente Ede. De foto toont de voorzijde van Chasselay, gezien vanaf het Heuvelsepad. Aan de linkerzijde van het gebouw is een stukje van het koetshuis van de villa te zien.

Als we op voorgaande foto's naar de voorgevels kijken zien we dat we het hebben over twee verschillende villa's.

Hiernaast foto 312657 (VOE). Deze foto is genomen vanaf de Arnhemseweg. Links het koetshuis van Chasselay, rechts het huis. De traptoren van foto 27425 is tussen de bomen goed herkenbaar.

En tot slot hieronder foto 13870 (Gem. Ede). Dit is hetzelfde pand als op foto 27425. De villa werd toen gebruikt als kamphuis onder de naam *Tamalone*. Uit een brochure van dat kamphuis weten we het adres. Dit was in 1936 aan het Heuvelsepad 74 (en werd later Arnhemseweg 38).

Kadastraal is de locatie exact te bepalen. Kijken we naar de linker zijgevels op de foto's 313793 en 312657 dan is duidelijk dat foto 313793 niet de villa Chasselay toont,

De vraag is nu: welk huis staat er dan wèl op foto 313793? Ik heb het pand 'op m'n netvlies staan', maar mijn grijze cellen weten er geen locatie (meer?) aan te koppelen.

Misschien kan een van de Zandloper-lezers uitkomst bieden?

In elk geval zou, in de hoop op het vinden van de naam en/of locatie van het pand op foto 313793, het bijschrift beter aangepast kunnen worden. Er staat nu: *'Villa Chasselay, Dorp nummer 238. Deze fraaie buitenplaats werd in 1882 gebouwd door de heer H. Schuurman uit Winkel N.H. Bij de villa stond een groot koetshuis voor stalling van paarden en rijtuigen. Het pand stond bovenaan de Arnhemseweg tegenover de Bergstraat, waar nu het pand Arnhemseweg 66 is.'* Deze beschrijving is vrij correct voor de villa Chasselay. Maar de foto toont ons een andere villa dan Chasselay. Misschien zou het beter zijn in de beschrijving te spreken van:

'Op deze foto is in handschrift de naam Chasselay toegevoegd, maar uit andere afbeeldingen moet geconcludeerd worden dat deze toevoeging onjuist is. In afwachting van een mogelijk juiste naam en lokatie van het afgebeelde pand is de naam Chasselay vooralsnog gehandhaafd bij deze foto.'

COLOFON

Vereniging Oud Ede

De vereniging, opgericht in 1924, stelt zich ten doel volgens artikel 3.1 van de statuten: *'Het onderzoek van archieven en gedrukte bescheiden naar alles wat betrekking heeft op het ontstaan en de geschiedenis van de dorpen (kerken en buurten) van het ambt en van de gemeente Ede en het verzamelen en bewaren van alles wat van belang kan worden geacht voor en betrekking heeft op de geschiedenis van Ede.'*

Postadres   Postbus 8293, 6710 AG Ede
Telefoon   06 348 676 27
E-mailadres   oudede.nl@gmail.com
Website   www.oudede.nl
Bankrekening NL24 INGB 0003 5342 68

Dagelijks bestuur:

Simon van de Pol (voorzitter), Gerard Hendriks (secretaris), Wim Bruijnes (penningmeester) en Casper Braafhart.

Leden;

De vereniging telt ca. 800 leden. Nieuwe leden kunnen zich aanmelden per telefoon, brief, e-mail en via de website. Beëindiging van het lidmaatschap uitsluitend schriftelijk per brief of e-mail vóór 1 november. De contributie bedraagt in 2017 € 15,00.

Erelid van de vereniging is Hetty Blaauw-de Wit.

Giften en schenkingen zijn fiscaal aftrekbaar omdat de Vereniging een erkende Algemeen Nut Beogende Instelling is. Omdat de VOE een culturele instelling is geldt zelfs een extra aftrek van 25%! De aftrek geldt overigens ook voor de contributie!

De Zandloper

Is een uitgave van de Vereniging Oud Ede en verschijnt viermaal per jaar.

De redactie van De Zandloper bestaat uit Hans Post (eindredacteur), Joyce van den Berg, Frans van Oort & Gerard van Bruggen.

De redactie van De Zandloper is te bereiken op e-mailadres zandloper@telfort.nl.

Nieuwe artikelen die verband houden met de geschiedenis van Ede zijn welkom. De redactie behoudt zich het recht voor een artikel te weigeren. Overname van artikelen uitsluitend na schriftelijke toestemming van het bestuur van de VOE.

Productie van De Zandloper: Verloop Drukkerij, Alblasterdam - ISSN 1384-7090

Afbeelding omslag: Infanteriekazerne met de in 1931 door de burgerij geschonken Whelminalantaarn (Fotocollectie Vereniging Oud Ede HME312489).